

ZDZISŁAW GĘBOŁYŚ

Udostępnianie zbiorów w niemieckich bibliotekach uniwersyteckich w pierwszej połowie XIX wieku

Problematyka udostępniania zbiorów w Niemczech jest rzadko podejmowana przez badaczy historii książki i bibliotek, jeśli już to na marginesie ogólniejszych prac dotyczących historii bibliotek¹. Utwierdza nas w tym przekonaniu przegląd bazy danych LISA² za okres 1961–1992 oraz dziewięciu roczników „Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte”³. Oba te wydawnictwa informacyjne rejestrują zaledwie po 2 artykuły, ściśle na temat udostępniania zbiorów w niemieckich bibliotekach uniwersyteckich w pierwszym półwieczu XIX wieku⁴. Stan badań byłby jednak zgoła niepełny, gdybyśmy pominęli w nim historie poszczególnych bibliotek. Opracowania tego typu są zwykle kopalnią wiadomości na temat teorii i praktyki udostępniania zbiorów. W przypadku bibliotek uniwersyteckich w Niemczech mamy dość specyficzną i zarazem korzystną sytuację, gdyż większość bibliotek doczekała się takich publikacji⁵. Jako najważniejsze i najwartościowsze źródło informacji musimy jednak uznać prace wydane w XIX w. W pierwszej kolejności będą to przedruki regulaminów bibliotecznych, zamieszczone w czasopiśmie „Serapeum” w latach 1844–1849⁶. Następnie są to opisy bibliotek publikowane w tym samym periodyku, w których jest mowa również o udostępnianiu. Wiele informacji faktograficznych znajdziemy także w nielicznych jeszcze wówczas opracowaniach historii bibliotek, jak chociażby Friedricha Adolfa Eberta, Friedricha Wilkena, czy Johanna Konrada Irmischera⁷. Ta ostatnia praca jest zresztą jedyną historią niemieckiej biblioteki uniwersyteckiej, wydaną przed utworzeniem Rzeszy bismarckowskiej (1871). Udostępnianie zbiorów stanowi też stały punkt w podręcznikach i rozprawach bibliotekoznawczych wydanych w tym czasie, poczynając od Martina Schrettingera⁸, F. A. Eberta⁹, przez Edmunda Zollera¹⁰, kończąc na pracach Johanna Georga Seizingera¹¹ i Julisa Petzholda¹². Próżno w nich jednak szukać konkretów. Autorzy nawiązują wprawdzie do praktyki, kreślą jednak obraz zamykający się w stwierdzeniach: jak jest, jak być nie powinno i jak ma być, bez powoływania się na jakiegokolwiek przykłady. Nie znaczy to, że nikt do tej pory nie sporządził całościowej oceny tej tematyki. Przeciwnie! Próby zauważamy w historiach bibliotek niemieckich Jorisa

Vorstiusa i Siegfrieda Joosta¹³ oraz Ladislausa Buzasa¹⁴. Najpełniej jednak obraz ten przedstawił Georg Leyh w swojej pracy o niemieckich bibliotekach od Oświecenia do współczesności¹⁵, dokonując prawie detalicznej analizy. Przyglądając się bliżej, możemy zauważyć w niej wiele niedociągnięć, z których najważniejsze polega na tym, iż analiza jest bardzo selektywna, tzn. nie uwzględnia wszystkich bibliotek uniwersyteckich, a ponadto koncentruje się na praktyce udostępniania. Moglibyśmy już ten fakt uznać za rodzaj zachęty do zajęcia się tym problemem. Istotniejszym o wiele bodźcem jest to, iż umiejscowienie chronologiczne tematu pozwala na niezmiernie interesujące obserwacje co do relacji między np. wpływem polityki i gospodarki na zasięg i zakres korzystania z bibliotek.

Na funkcjonowanie uniwersytetów na ziemiach niemieckich w pierwszej połowie XIX wieku miały przemożny wpływ dwa wydarzenia polityczne: Wielka Rewolucja Francuska (1789) i Wiosna Ludów (1848). Nie bez znaczenia było też utrzymujące się rozdrobnienie państwowe Niemiec. Naturalną rzeczą było, że takie państwa jak Prusy czy Bawaria mogły łożyć o wiele większe fundusze na rozwój nauki niż np. Hanower¹⁶. Na okres ten jest datowana również reforma uniwersytetów. Uosobieniem zmian w tym względzie stał się pruski mąż stanu i uczonego Wilhelm von Humboldt, twórca uniwersytetu berlińskiego (1810)¹⁷. Faktycznie jednak przekształcenia uczelni niemieckich rozpoczęły się już kilkadziesiąt lat wcześniej: Munster (1780), Trier (1798).

Los bibliotek rozwiązanych uniwersytetów był różny. Księgozbiory z Helmstedt i Marburga zostały podzielone między różne instytucje. W całości w inne miejsce wraz z uniwersytetem zostały przeniesione biblioteki: z Frankfurtu n/Odrą do Wrocławia, z Altdorf do Erlangen, z Wittenbergii do Halle, z Ingolstadt do Landshut (1800), a następnie do Monachium (1826). Przemianowaniu na biblioteki innego typu uległy biblioteki uniwersytetów: Trier i Moguncja (biblioteki miejskie), Erfurt (biblioteka królewska), Munster (biblioteka kościelna)¹⁸. Oprócz tego głównie w Prusach powstały nowe uniwersytety: Berlin (1810), Bonn (1818), Wrocław (1811), a przy nich biblioteki. W pierwszej połowie XIX w. na ziemiach niemieckich działało ogółem 17 uniwersytetów. Najwięcej, bo 6 w Prusach (Bonn, Wrocław, Berlin, Greifswald, Halle, Królewiec), następnie 3 w Bawarii (Monachium, Elangen, Wurzburg), 2 w Hesji (Giessen, Marburg) i Badenii (Fryburg Bryzgowijski, Heidelberg), po jednym uniwersytecie w Hanowerze (Getynga), Saksonii – Weimar (Jena), Saksonii (Lipsk), Maklemburgii (Rostock), Wirtembergii (Tybinga).

Analizę udostępniania zbiorów w niemieckich bibliotekach uniwersyteckich przeprowadzimy na podstawie regulaminów bibliotecznych. Interesować nas będą w szczególności: czas otwarcia biblioteki; udostępnianie zbiorów na miejscu; udostępnianie zbiorów na zewnątrz; technika udostępniania; aparat informacyjny; obowiązki bibliotekarzy w zakresie udostępniania zbiorów. Nim przejdziemy do rzeczy przypomnijmy, że pierwowzorem regulaminu bibliotecznego są regulaminy zgromadzeń zakonnych z początku XIV w. Do XVII w. były one pisane po łacinie, w krótkim apodyktycznym stylu. Przełomem w ich rozwoju było wydanie w 1761 r. sta-

tutu biblioteki uniwersyteckiej w Getyndze. Na rozwój regulaminów w XIX w. wywarły szczególnie wpływ regulamin Andreasa Schleiermachersa z 1813 r.¹⁹ oraz regulamin biblioteki uniwersyteckiej (BU Lipsk) z 1833 r. Regulaminy w omawianym okresie odznaczają się podobną strukturą. Jej najważniejsze składniki to:

- określenie celu biblioteki, godzin otwarcia i warunków dopuszczenia użytkowników do zbiorów,
- postanowienia dotyczące udostępniania zbiorów na miejscu, na zewnątrz i za granicę,
- postanowienia dotyczące rewersu, upomnień i zwiedzania w bibliotekach²⁰,
- postanowienia dotyczące poszczególnych typów zbiorów – okazjonalnie.

Przedmiotem naszej analizy uczynimy regulaminy powstałe w ciągu pierwszego półwiecza XIX w. Najstarsze z nich pochodzą z Getyngi (1813), Wrocławia (1815) i Bonn (1819), następne z Greifswald (1820), Królewca (1822), Halle (1823), Erlangen, Monachium i Tybingi (1826), Lipska (1833), Giessen (1837), Berlina (1839), Rostocka (1840), Tybingi i Wurzburga (1850). Ich żywot z wyjątkiem Tybingi i Halle przekroczył granicę 1850 roku. Widoczne są ponadto podobieństwa strukturalne pomiędzy poszczególnymi regulaminami, co bardzo ułatwi analizę.

Czas otwarcia bibliotek

Dostęp do niemieckich bibliotek uniwersyteckich w omawianym okresie był bardzo niejednorodny. Barię dla użytkowników były przede wszystkim niekorzystne, czy jakbyśmy to powiedzieli dzisiaj – niezbyt przyjazne dla nich godziny otwarcia bibliotek, oraz skromna ich liczba. Do najmniej dostępnych bibliotek na początku wieku należały: BU Jena (1811), BU Halle (1802), BU Giessen (1808), gdzie udostępniano zbiory tylko przez 4 godziny w tygodniu. W wymiarze 6 godzin tygodniowo funkcjonowały biblioteki w Erlangen (1826)²¹ i Rostocku (1840)²². Przez 8 godzin w tygodniu były czynne biblioteki w: Wrocławiu (1815)²³, Bonn (1819)²⁴, Halle (1823)²⁵ i Berlinie (1839)²⁶ oraz w Królewcu (1822)²⁷. Już od 1813 r. przez 10 godzin w tygodniu otwarta była biblioteka w Getyndze²⁸. Najdłużej biblioteki były otwarte przez 12 godzin w tygodniu: Greifswald (1820)²⁹, Giessen (1837)³⁰, Lipsk (1833)³¹, Królewec (1854)³² i Halle (1863). Wyróżniały się pod tym względem biblioteki w Wurzburgu, gdzie od 1823 r. udostępniano zbiory przez 25 godzin tygodniowo oraz w Heidelbergu (24 godziny), ale dopiero od 1864 r. Widoczna jest zatem tendencja zwiększania liczby godzin otwarcia, szczególnie w drugim ćwierćwieczu pierwszej połowy XIX w. Od 1850 r. najdłużej otwartą w tygodniu biblioteką była biblioteka w Tybindze, aż 36 godzin. Niestety w pełni z czasu otwarcia mogli skorzystać jedynie profesorzy, studenci natomiast tylko w połowie³³.

Biblioteki uniwersyteckie z reguły nie przerywały pracy na okres ferii akademickich, zamykając swoje podwoje jedynie podczas rewizji generalnej. Tak było w Giessen (1837), Bonn (1819), Wrocławiu (1815), Halle (1823), Królewcu (1822).

W okresie ferii akademickich zamykane były biblioteki w Erlangen (1826) i Rostocku (1840). Przemocny wpływ na te ograniczenia miały takie czynniki jak: brak ogrzewania w czytelnich z obawy przed pożarem, brak sztucznego oświetlenia, a nade wszystko szczupłość środków finansowych, a co za tym idzie niedostatek personelu do obsługi i nadzoru użytkowników. Stałą praktyką było też preferowanie nauczycieli uniwersyteckich poprzez zezwalanie im na przebywanie w bibliotekach poza godzinami otwarcia.

Udostępnianie zbiorów na miejscu

W bibliotekach niemieckich przez cały prawie XIX wiek dominował typ starej biblioteki salowej, w której pomieszczenia na książki i dla użytkowników nie były oddzielone od siebie. Wyjątkiem była BU Erlangen, gdzie w 1825 r. utworzono osobną czytelnię oraz BU Monachium z czytelnią czasopism od 1840 r.³⁴ Wysokie, zimne pokoje, niewielka pojemność miejsc przeznaczonych na prezencyjne użytkowanie zbiorów utrudniały nauczycielom i studentom korzystanie z książek i czasopism. Mimo to, z tą formą udostępniania spotykamy się we wszystkich niemieckich bibliotekach uniwersyteckich. Zaryzykujemy twierdzenie, że poszerzała ona możliwości dostępu do zbiorów bibliotecznych. Po pierwsze krąg osób uprawnionych do korzystania ze zbiorów w czytelni był znacznie szerszy niż na zewnątrz. Regulaminy bibliotek w Lipsku (1833) i Greifswaldzie (1820) zezwalały na wstęp do czytelni każdej wykształconej osobie, bez określania przynależności stanowej lub zawodowej. Podobnie było w bibliotekach w Giessen (1837), Bonn (1819), Wrocławiu (1815), Halle (1823), Królewcu (1822), jakkolwiek udostępnianie było tam ograniczone tylko do dzieł służących celom naukowym. Po drugie w czytelniach były udostępniane zazwyczaj te dzieła, których nie można było wypożyczać do domu, a zatem: słowniki, podręczniki, dzieła z rycinami itd. Szczególnym rygorom podlegało jednak korzystanie z literatury pięknej. Było to możliwe wyłącznie do celów naukowych. W niektórych regulaminach, jak np. BU Giessen (1837), BU Królewiec (1822), BU Bonn (1819) widnieje wyraźne zastrzeżenie, że: „biblioteka nie może być traktowana jako zwykła czytelnia lub wypożyczalnia dochodowa”. Za trzecią przewagę uważamy fakt, że czytelnik mógł przeglądać czy studiować książki w czytelni we wszystkich dniach otwarcia biblioteki, podczas gdy wypożyczanie książek do domu pociągało ze sobą co najmniej jednodniowe oczekiwanie związane z realizacją zamówienia.

Procedura zamawiania zbiorów na miejscu była dość jednolita. Czytelnik powiadamiał urzędnika bibliotecznego o swoim nazwisku i zawodzie, następnie wpisywał na kartce otrzymanej od służącego dane o książce (tytuł), miejsce zamieszkania, uzupełniając własnoręcznym podpisem. Po skorzystaniu z danego dzieła był zobowiązany odebrać od bibliotekarza ową kartkę, by nie zostać posądzony o przywłaszczenie (Bonn, Wrocław, Rostock, Giessen, Królewiec, Greifswald). W Lipsku i Wurzu-

burgu zamówienie było wpisywane ponadto do specjalnej księgi. W trosce o bezpieczeństwo zbiorów nie zezwalano czytelnikom samodzielnie wyszukiwać i przeglądać książek w repozytoriach (Królewiec, Giessen, Getynga, Bonn, Wrocław, Greifswald, Rostock). Od tego zakazu wolni byli jedynie profesorzy. Podobną troską o zbiory był podyktowany zakaz sporządzania notatek przy użyciu atramentu (Getynga, Giessen, Królewiec, Rostock). Bezpieczeństwo użytkowników miał na uwadze inny przepis, zabraniający wspinania się po drabinkach (Getynga, Giessen, Rostock). Przypomnijmy, że było to bezpośrednią przyczyną wielu wypadków, także śmiertelnych. W ten sposób m.in. stracił życie F.A. Ebert³⁵. W niektórych regulaminach (Giessen, Greifswald, Rostock) pojawił się również przepis zakazujący głośnego rozmawiania i przeszkadzania sobie wzajemnie. Nie wiemy w jakim stopniu wypływał on z praktyki, a na ile miał charakter profilaktyki. W każdym bądź razie nie spotykamy go we wcześniejszych regulaminach.

Udostępnianie zbiorów na zewnątrz

Osoby uprawnione

Wypożyczanie książek do domu było praktykowane powszechnie w niemieckich bibliotekach uniwersyteckich, jednak jego zasięg był nieznaczny. Regułą było dzielenie użytkowników na dwie grupy, tj. osoby uprawnione bezwarunkowo i pod pewnymi warunkami do wypożyczania książek. Pierwsza grupa, zazwyczaj silnie zróżnicowana i bardzo elitarna była stosunkowo nieliczna. Jej awangardę stanowili profesorzy zwyczajni i nadzwyczajni danego uniwersytetu. W Halle, Lipsku i Rostocku uwzględniani byli również docenci habilitowani. Drugą kategorię w obrębie tej grupy stanowili przedstawiciele następujących warstw społecznych i zawodów:

- dyrektorzy gimnazjów i podlegli im nauczyciele (Bonn, Erlangen, Giessen, Greifswald, Halle, Królewiec, Lipsk, Wrocław),
- kaznodzieje, praktykujący lekarze, burmistrzowie i radni miejscy (Bonn, Erlangen, Giessen, Greifswald, Królewiec, Lipsk, Wrocław),
- urzędnicy królewscy (Bonn, Giessen, Greifswald, Halle, Królewiec, Lipsk, Wrocław),
- oficerowie garnizonu danego miasta (do szefa kompanii i eskadry) – (Bonn, Giessen, Greifswald, Halle, Królewiec, Wrocław),
- miejscowi uczeni uprawiający naukę (Bonn, Giessen, Lipsk, Greifswald, Rostock),
- budzący zaufanie studenci (Erlangen, Rostock).

Drugą grupę, najliczniejszą wśród wypożyczających, tworzyli studenci, gimnazjaliści i osoby spoza danego miasta i okręgu policyjnego, w tym cudzoziemcy. Wolno im było wypożyczać książki do domu pod warunkiem uzyskania poręczenia. Poręczycielem dla studentów był z reguły profesor (Bonn, Erlangen, Giessen, Greif-

swald, Halle, Królewiec, Lipsk, Wrocław). Poręczycielem gimnazjalistów mógł być tylko dyrektor gimnazjum (Bonn, Królewiec, Wrocław). Wypożyczenie książki za granicę wymagało zgody prorektora (Erlangen), kuratora uniwersyteckiego (Bonn, Halle, Wrocław) lub komisji bibliotecznej (Giessen). Powszechnie występującą formą poręczenia była tzw. kaucja specjalna³⁶. Student lub ktoś inny chcąc wypożyczyć książkę przedkładał poręczycielowi wypełniony rewers do podpisu. Poręczyciel wpiisywał nań słowo „cavet” lub „poręczam”, podając dodatkowo swoje miejsce zamieszkania i datę poręczenia. Poręczenie było wystawiane na jeden semestr. Godną podkreślenia jest długowieczność indywidualnego poręczenia. W Halle egzystowało ono do 1861 r., w Greifswaldzie do 1868 r., a w Wurzburgu aż do 1874 r. Z powodu nadmiernego obciążenia nauczycieli akademickich obowiązkiem poręczenia, zaczęto stopniowo odchodzić od kaucji specjalnej. W jej miejsce wprowadzono np. w Erlangen przepis mówiący, że student chcący otrzymać świadectwo odejścia ze szkoły musi przedłożyć dowód rozliczenia z biblioteką.

Ograniczenia w wypożyczaniu

Wypożyczanie zbiorów podlegało nie tylko ograniczeniom formalnym. Tak samo istotny był zakaz wypożyczania dzieł z niektórych grup. Jakkolwiek rozwiązania przyjęte w regulaminach nie są jednolite, mimo to można wyróżnić co najmniej kilka takich dokumentów. Poza udostępnianiem na zewnątrz znajdowały się wszędzie kosztowne książki z medziorytami. Regulaminy bibliotek w Bonn, Erlangen, Giessen, Greifswald, Halle, Królewcu i Wrocławiu nie przewidywały również wypożyczania rękopisów, podręczników, słowników i innych wydawnictw informacyjnych. Przypuszczalnie o te same dzieła chodzi w Wurzburgu, gdy mowa „o dziełach potrzebnych do ogólnego i stałego użytku”. W Bonn, Halle, Królewcu, Wrocławiu i Greifswaldzie, czyli uniwersytetach pruskich, zakazem wypożyczania objęto również poszczególne części dzieł wielotomowych, np. prace towarzystw naukowych. Najczęściej zakaz ten nie dotyczył profesorów uniwersyteckich. Inne osoby np. w Bonn, Halle i Wrocławiu mogły się starać o wypożyczenie rękopisów u kuratora uniwersyteckiego lub jak w Giessen u komisji bibliotecznej.

Zamawianie książek

Ściśle określony był też sposób zamawiania książek. Zamawianie odbywało się ustnie lub pisemnie. Zamówienie ustne było kierowane przez użytkownika bezpośrednio do bibliotekarza, który udawał się do pomieszczenia z książkami i przynosił stamtąd żadaną pozycję. Rozwiązanie tego typu było stosowane jeszcze w 1839 r. w Berlinie³⁷. W większości bibliotek normą obowiązującą było tzw. zamawianie z góry, czyli zamawianie pisemne. Wcześniej wypełniony rewers (tytuł książki, nazwisko, zawód i miejsce zamieszkania wypożyczającego) osoba wypożyczająca wrzucała do skrzynki umieszczonej u wejścia do biblioteki. Realizacja zamówienia następowała na następny dzień (Getynga, Giessen, Bonn, Wrocław, Halle). Dla ce-

łów ewidencyjnych w Halle (1823) i Erlangen (1826) wprowadzono tzw. system dwóch kartek, czyli dwa zamówienia na to samo dzieło.

W dwojaki sposób ujmują też regulaminy biblioteczne kwestię warunków udostępniania zbiorów na zewnątrz. Linia podziału jest tutaj identyczna z linią podziału na osoby uprawnione do korzystania z bibliotek bezwarunkowo i warunkowo. Do tej drugiej grupy, jak pamiętamy, należą przede wszystkim studenci. Stosowane wobec nich ograniczenia dotyczyły również liczby wypożyczanych jednorazowo książek oraz czasu, na jaki mogli je wypożyczyć. Najbardziej surowe pod tym względem przepisy panowały w Halle (1823), Erlangen (1826), Wurzburg (1823), gdzie studentowi wolno było wypożyczyć jednorazowo tylko 1 książkę. Dotyczy to także Monachium (1828). Możliwość wypożyczenia naraz 3 książek przewidywały regulaminy bibliotek w Greifswaldzie (1820) i Wurzburgu (1850), przy czym w Greifswaldzie za zgodą poręczyciela można było wypożyczyć więcej książek. Swego rodzaju norma wynosiła 6 książek, co było praktykowane w Getyndze (1813), Giessen (1837). Liczba ta wzrastała systematycznie np. w 1868 r. student mógł wypożyczyć naraz 10 książek w Getyndze i w Greifswald, ale w Heidelbergu jeszcze w 1874 r. wolno mu było wypożyczyć tylko 2. Wobec tego za liberalne zdają się uchodzić biblioteki w Bonn (1819), Wrocławiu (1815) i Królewcu (1822), gdzie studentów nie obowiązywały żadne ograniczenia liczbowe. Bardziej znormalizowana była długość wypożyczenia. W Halle, Lipsku, Getyndze, Bonn, Wrocławiu, Greifswaldzie, Rostocku, Jenie (1830) i Tybindze (1850) wynosiła 4 tygodnie. Na miesiąc wypożyczano książki studentowi w Monachium (1828), najdłużej, bo aż na 6 tygodni w Królewcu. Natomiast w Erlangen i Wurzburgu (2 tygodnie), w Giessen (3 tygodnie). Warunkiem przedłużenia przez studenta wypożyczenia było:

- uzgodnienie tego faktu z bibliotekarzem (Królewiec, Giessen, Lipsk, Bonn, Wrocław),
- niezgłaszanie się po tę książkę innej osoby (Królewiec, Bonn, Wrocław),
- przyniesienie wypożyczonej książki do biblioteki (Erlangen, Lipsk, Rostock),
- wypełnienie nowego rewersu (Greifswald, Rostock).

O wiele większa jednorodność cechuje podobne przepisy w odniesieniu do pracowników uniwersytetu, w tym szczególnie profesorów. Jeśli chodzi o maksymalną liczbę wypożyczanych naraz książek nie obowiązywały ich żadne ograniczenia (Królewiec, Getynga, Bonn, Wrocław, Rostock). Nie zawierają żadnych informacji na ten temat regulaminy bibliotek w: Erlangen, Halle, Giessen, Lipsku, Wurzburgu i Monachium, można przyjąć jednak dużą dozę prawdopodobieństwa, że postępowało tam podobnie. Nieco bardziej zróżnicowany był okres wypożyczenia. Wahal się on od 6 tygodni (Erlangen, Bonn, Wrocław, Jena), przez 3 miesiące (Królewiec, Giessen, Lipsk) do pół roku w Halle, Greifswaldzie i Rostocku (cały semestr). W takim razie za restrykcyjne można uważać warunki udostępniania w Monachium (1 miesiąc) i Wurzburgu (2 tygodnie). Na temat prolongaty wypożyczeń wypowiadają się jednoznacznie tylko regulaminy bibliotek pruskich. W Halle, Królewcu, Bonn, Wrocławiu oraz dodatkowo w heskim Giessen profesorowie mieli możliwość

przedłużenia wypożyczeń po wcześniejszym uzgodnieniu z bibliotekarzem. Dano im też prawo pierwszeństwa do wypożyczeń książek będących w posiadaniu innych użytkowników, szczególnie studentów. Pozostałe biblioteki rozwiązywały ten problem globalnie poprzez nakaz zwrotu książek na koniec każdego semestru. Zasadniczą intencją tego przepisu było jednak przygotowanie biblioteki do rewizji generalnej zbiorów, stąd spotykamy go w prawie wszystkich regulaminach (Królewiec, Erlangen, Giessen, Lipsk, Getynga, Bonn, Wrocław, Greifswald, Rostock). W tym przypadku nie przewidywano żadnych wyjątków. Książki musiały być zwracane dwa razy do roku. Cenzurą była Wielkanoc i dzień św. Michała (Erlangen, Greifswald, Rostock) lub koniec cyklu wykładów (Bonn, Giessen, Lipsk, Wrocław). Na 3 (Erlangen, Greifswald, Rostock) lub 14 dni od tej daty (Bonn, Giessen, Lipsk, Wrocław) należało oddać do biblioteki wszystkie wcześniej wypożyczone dzieła. W celu sprawnego przeprowadzenia tej akcji biblioteka zamieszczała stosowne ogłoszenie w tygodniku lokalnym (Lipsk, Bonn, Wrocław, Greifswald, Rostock). Zwrot książek był również wymagany, jeżeli użytkownik udawał się w dłuższą podróż (Królewiec, Giessen, Lipsk, Getynga, Bonn, Wrocław, Rostock), lub zmieniał miejsce zamieszkania.

Sankcje

Integralną częścią każdego regulaminu były przepisy o karach przewidzianych dla niesumiennej użytkowników. Najwyższą karą jaka mogła ich dotknąć był dożywotni zakaz korzystania ze zbiorów biblioteki. Istniały dwa zasadnicze powody do jej nałożenia: przetrzymanie książek; zniszczenie, złe obchodzenie się i/lub zgubienie książek.

Wykluczenie z grona użytkowników biblioteki było poprzedzone zwykle pewną określoną procedurą. Do osób przetrzymujących książki był wysyłany służący biblioteczny z upomnieniem, któremu „dłużnik” był zobowiązany zapłacić określoną karę pieniężną (Królewiec, Erlangen, Halle, Giessen, Lipsk, Bonn, Wrocław, Greifswald)³⁸. Jeżeli upomnienie nie skutkowało biblioteka wysyłała służącego z drugim upomnieniem, do czego dochodziło w Lipsku powiadomienie poręczyciela (studenta), a w Giessen doniesienie do komisji administracyjnej uniwersytetu (profesorzy) lub sędziego uniwersyteckiego (studenci). Dłużników i tym razem obarczano kosztami wynajęcia tragarzy. Zawiadomienie władz administracyjnych w Getyndze, Rostocku i Giessen oraz poręczyciela w Greifswaldzie następowało, o ile również i drugie upomnienie nie przynosiło rezultatu. Sankcją ostateczną dla niesfornej użytkownika była utrata prawa dalszego korzystania z biblioteki do czasu zwrotu książek (Erlangen, Giessen, Halle, Lipsk, Greifswald, Rostock, Monachium). Ponadto regulaminy bibliotek w Lipsku i Greifswaldzie przewidywały wytoczenie dłużnikom postępowania sądowego.

Mniej jednolicie była rozwiązywana kwestia zadośćuczynienia bibliotekom, jeżeli użytkownik zniszczył lub zgubił książkę. Biblioteka żądała wtedy odszkodowania

pieniężnego. W Halle, Bonn, Wrocławiu, Lipsku, Giessen i Greifswaldzie przyjęto, że jest to podwójna wartość ceny ustalonej przez taksatora. W Erlangen i Lipsku żądano natomiast, gdy chodzi o książki dostępne w handlu księgarskim, rekompensaty w wysokości ceny handlowej i oprawy. Dowody na bardzo odmienne traktowanie takich przypadków można znaleźć również w regulaminach bibliotek uniwersyteckich. Za liberalną zdaje się uchodzić Getynga, w której jako rekompensata wystarczał inny egzemplarz tego samego dzieła, za bardzo surowe Giessen i Wurzburg. W Giessen groził użytkownikowi całkowity zakaz wstępu do biblioteki, w Wurzburgu nawet postępowanie sądowe.

Katalogi

Informacje o zbiorach danej biblioteki uniwersyteckiej mógł uzyskać użytkownik czterema drogami: poprzez bibliotekarza, katalogi biblioteczne oraz drogą pośrednią – drukowane wykazy nabytków lub katalogi bibliotek. Katalog był w pierwszej połowie XIX w. naturalną i nieodzowną częścią aparatu informacyjnego biblioteki. Zatem brak wzmianki na ten temat w którymś z regulaminów nie jest bynajmniej równoznaczny z nieobecnością katalogu w bibliotece. Odpowiedni paragraf znajdziemy w regulaminach i instrukcjach bibliotek w Królewcu (1822), Erlangen (1826), Giessen (1837), Wurzburgu (1823), Bonn (1819), Wrocławiu (1815), Halle (1823), Tybindze (1836), Monachium (1823), Berlinie (1831). Jest w nich mowa o typach katalogów, które powinna biblioteka posiadać. Normą obowiązującą dla wszystkich bibliotek było posiadanie dwóch głównych katalogów: alfabetycznego, zwanego też nominalnym (Nominalkatalog) oraz realnego lub systematycznego. Zalecenia niektórych regulaminów idą jeszcze dalej. W Królewcu, Giessen, Bonn, Halle i Wrocławiu trzecim w kolejności katalogiem był katalog akcesyjny. W bibliotekach o szczególnie cennych i/lub licznych zbiorach specjalnych wymagano wykonania dlań odrębnych katalogów.

Niewiele znajdziemy też w regulaminach wiadomości o wykazach nowych nabytków bibliotecznych. Wyjątkiem są regulaminy bibliotek pruskich. Znajduje się tam odpowiedni ustęp, zgodnie z którym na początku roku nadbibliotekarz opracowywał wykaz nowych nabytków z ubiegłego roku, a następnie przekazywał go do przeznaczenia ministerstwu oraz nauczycielom akademickim. Podobne w treści zarządzenie obowiązywało w Erlangen. W Giessen istniał wymóg druku wykazu nabytków. Nigdzie natomiast nie spotykamy nakazu drukowania katalogów w całości lub części, co jak wiemy było wówczas często stosowane praktyką.

Obowiązki bibliotekarzy

Przegląd problematyki udostępniania zbiorów w regulaminach niemieckich bibliotek uniwersyteckich zamknijemy przedstawieniem obowiązków personelu w tym zakresie. Trudno o jakiegokolwiek porównanie ze sobą poszczególnych bibliotek. Nie tylko dlatego, że różnią się one między sobą wielkością oraz strukturą zbiorów, a co za tym idzie liczebnością i obowiązkami personelu³⁹. Nie pozwala na to też niejedolite ujęcie w regulaminach. Najpełniej są one określone w regulaminach bibliotek pruskich: Berlin (1831), Bonn (1819), Wrocław (1815), Halle (1823), Królewiec (1822). Zgola lakonicznie zakres obowiązków bibliotekarzy jest zaprezentowany w regulaminach bibliotek: Erlangen (1826)⁴⁰, Giessen (1837), Lipsk (1833), Rostock (1840). Mimo to dostrzegamy kilka prawidłowości. Osobą nadzorującą proces udostępniania jest nadbibliotekarz, czyli dyrektor biblioteki. Do jego powinności należało zwyczajowo: prowadzenie katalogu rzeczowego lub nadzór nad nim; oprowadzanie gości po bibliotece; przygotowywanie wykazu nabytków.

Czynności te gdzieś tam były przypisane niższym urzędnikom bibliotecznym w randze drugiego bibliotekarza, podbibliotekarza, a nawet kustosza, szczególnie w większych bibliotekach, jak np. we Wrocławiu, Bonn, a także w Giessen, Halle i Królewcu. Prowadzenie katalogu alfabetycznego, jako łatwiejsze zajęcie, należało np. w Halle do zakresu obowiązków sekretarza, w Królewcu – trzeciego bibliotekarza. Oprowadzanie gości po bibliotece nie wszędzie było domeną nadbibliotekarza. W Bonn, Halle, Lipsku i Rostocku mogli to czynić za jego zgodą inni urzędnicy, nie niżsi jednak rangą niż kustosz. Obowiązkiem zwiedzających było uprzednie zgłoszenie nadbibliotekarzowi zamiaru zwiedzenia biblioteki i ustalenie z nim terminu. Grupa zwiedzających nie mogła przekraczać 6 osób w Królewcu, 8 osób w Lipsku oraz 10 osób we Wrocławiu i Halle. Druga prawidłowość ma związek z wypożyczaniem książek na zewnątrz. Zajmowali się tym zwykle bibliotekarze (Bonn), drugi bibliotekarz z sekretarzem (Halle), kustosz (Lipsk), a zatem urzędnicy równi mniej więcej stopniem. Ich zadaniem była najczęściej realizacja zamówienia, tzn. wydawanie i odbiór książek oraz prowadzenie księgi wypożyczeń. Najszczególniej uwidacznia je regulamin BU Halle i BU Królewiec. Przynoszenie zamawianych książek i odnoszenie zwracanych na półkę należało natomiast do pomocników, zwanych gdzieś tam amanuensami (Bonn, Erlangen, Halle, Królewiec). Skrajne stanowisko w tym względzie zajmują regulaminy biblioteki berlińskiej i giessenkiej. W pierwszej wypożyczaniu książek miał się zajmować dyrektor biblioteki, w drugiej posługacz. W przypadku Berlina wynikało to z ograniczonej wielkości biblioteki, sytuację w Giessen trudno nazwać inaczej niż jako oznakę lekceważenia. Bardzo różnie wyglądała natomiast opieka nad czytelnikami. W Bonn należało to do jednego z bibliotekarzy, w Erlangen – do sekretarza, w Giessen – do służącego. Jednolicie natomiast była rozwiązana kwestia roznoszenia upomnień dłużnikom. Czynili to wszędzie za skromnym wynagrodzeniem służący.

Praktyka

Przedstawiliśmy pewien stan idealny. Siłą rzeczy musiał istnieć rozdźwięk między zapisami w regulaminach a tak zwanym życiem. Wyrażał się on w niewypelnianiu, a ściślej niewprowadzaniu w życie poszczególnych punktów oraz w nieprzestrzeganiu już istniejących. W iście detaliczny sposób opisał ów dysonans w drugim wydaniu swojej pracy G. Leyh⁴¹. Polegał on m.in. na preferowaniu nauczycieli akademickich jako użytkowników. Regułą był brak czytelnicy i wspólne pomieszczenia dla użytkowników i bibliotekarzy oraz zakaz korzystania z katalogów dla użytkowników. Nierzadkim zjawiskiem było, że profesory przetrzymywali książki dziesiątkami lat. Równie częste były zarzuty wobec bibliotekarzy, iż traktowali biblioteki jako swoją własność⁴² lub opryskliwie odnosili się do użytkowników. Należy wspomnieć również o nieogrzewanych pomieszczeniach bibliotecznych⁴³. Codzienną praktyką bibliotek uniwersyteckich było zaniedbywanie katalogów, szczególnie rzeczowych. Prace nad nimi ciągnęły się dziesiątkami lat i to nie tylko z powodu braku pieniędzy⁴⁴.

Zróbmy jeszcze krótki przegląd statystyki udostępniania w niemieckich bibliotekach uniwersyteckich pierwszej połowy XIX w. Pozwoli nam to lepiej pojąć skalę i wagę problemu. Jest to bodaj najtrudniejsze zadanie z powodu szczątkowości danych statystycznych oraz trudności z interpretacją danych przedstawianych przez ówczesnych bibliotekarzy⁴⁵. Najlepiej widać to przez zestawienie następujących informacji: ogólna liczba studentów i nauczycieli akademickich, wielkość księgozbiorów, roczna liczba wypożyczeń. Mimo że pochodzą one z różnych lat dają pewne pojęcie o tym, jaki był stan udostępniania (zob. tabela).

Tabela

Niemieckie biblioteki uniwersyteckie

Biblioteka	Ogólna liczba		Stan liczbowy księgozbioru	Roczna liczba wypożyczeń
	studentów	nauczycieli		
Berlin	1585	149	10 000 t.	12 326
	1836/37*	1834	1839	1832
Bonn	657	76	50 000	10 000
	1836/37	1834	1848	1846
Erlangen	–	–	100 000	14 000
			1846	
Getynga	–	–	360 000	14 000
			1846	1859
Giessen	–	–	50 000	–
			1846	
Greifswald	218	39	30 000	–
	1836/37	1834	1846	

Halle	663 1836/37	74 1834	50 000 1816	7 000 1848
Heidelberg	–	–	150 000 1846	–
Jena	–	–	60 000 1846	–
Królewiec	379 1836/37	57 1834	60 000 1846	–
Lipsk	–	–	120 000 1846	5382 1849
Marburg	–	–	55 000 1846	3515 1849
Monachium	1566 1840	81 1830	70 000 1846	–
Rostock	–	–	43 000 1846	–
Tybinga	–	–	110 000 1846	3123 1841
Wrocław	721 1836/37	75 1834	250 000 1846	6212 1852
Wurzburg	862 1803	–	70 000 1842	2700 1842

* rok z którego pochodzą dane statystyczne

Z tego zestawienia wynika jasno, że udostępnianie było wypadkową wielkości księgozbioru i liczby studiujących na danej uczelni, a ta ostatnia funkcją zasobności państwowej kiesy, ale też stanu bibliotek na danym terenie. Widać to najwyraźniej na przykładzie Monachium i Berlina, gdzie istniały obok dużo bogatsze biblioteki królewskie. Na stan liczbowy i jakościowy księgozbioru miały też wpływ czynniki polityczne, jak chociażby sekularyzacja zakonów, która spowodowała przyrost księgozbiorów, czy czasy napoleońskie, kiedy nastąpił upadek wielu księgozbiorów.

Przypisy

¹ *Geschichte der Göttinger Universitäts-Bibliothek*, Göttingen 1937.

² *Library and Information Science Abstract*, ed. by Tom Edwards. London: The Library Association.

³ *Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte: (BBB)/bearb. von Horst Meyer*. Bd 1–9. – Bad Iburg 1982–1991.

⁴ H.O. Keunecke, *Die Universitätsbibliothek Erlangen als Pflichtbibliothek vor 1840*, „Bibliotheksforum Bayern” 1986 H. 2, s. 155–174; A. Stählin, *Professoren und Studenten im Widerstand gegen die Benutzungsordnung der Universitätsbibliothek im 19. Jahrhundert in Erlangen*,

[w:] *Der Bibliothekar zwischen Praxis und Wissenschaft*. Bernard Singowitz zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Dieter Schugtag, Wiesbaden 1986, s. 211–220; A. Stählin, *Die Verzettlung der Ausleihbücher der Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg 1805–1830*, „Bibliotheksforum Bayern“ 1984, H. 12, s. 270–273.

⁵ Por. L. Buzas, *Geschichte der Universitätsbibliothek München*, Wiesbaden 1972.

⁶ Dokładniej rzecz biorąc chodzi o jego dodatek „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1844–1849.

⁷ F.A. Ebert, *Geschichte und Beschreibung der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden*, Leipzig 1822; F. Wilken, *Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1823; J.K. Irnischer, *Diplomatische Beschreibung der Merkwürdigkeiten welche sich in der Königl. Universitätsbibliothek zu Erlangen befinden*, Erlangen 1829.

⁸ M. Schrettinger, *Versuch eines vollständiges Lehrbuches der Bibliothek-Wissenschaft*. Bd. 1–2. München 1808–1829.

⁹ F.A. Ebert, *Die Bildung des Bibliothekars*. 2 Aufl. Leipzig 1820.

¹⁰ E. Zoller, *Die Bibliothekswissenschaft im Umriss*, Stuttgart 1846.

¹¹ J.G. Seizinger, *Bibliothekstechnik*, Leipzig 1855.

¹² J. Petzholdt, *Katechismus der Bibliothekenlehre*, Leipzig 1856.

¹³ J. Vorstius, S. Joost, *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. 8 Aufl. Wiesbaden 1980, s. 59–63.

¹⁴ L. Buzas, *Deutsche Bibliotheksgeschichte der neuesten Zeit (1800–1945)*, Wiesbaden 1978, s. 159–161.

¹⁵ G. Leyh, *Die deutschen Bibliotheken von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1956, s. 248–260.

¹⁶ *Zur Kulturkunde der Länder des deutschen Sprachraumes*, red. M. Ciesla, wyd. 2 uzup., Warszawa 1985, s. 26.

¹⁷ Zob. przypis nr 13.

¹⁸ E. du Moulin, *Geschichte der deutschen Universitäten*, Stuttgart 1929.

¹⁹ *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. Bd. 2: *Bibliotheksverwaltung*, Leipzig 1933, s. 354–437.

²⁰ Tamże, s. 370–371.

²¹ *Bibliotheks-Ordnung der Königlich Beyerischen Universität zu Erlangen*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1847, nr 4, s. 25–28; nr 5, s. 33–37; nr 6, s. 41–45.

²² *Regulativ über die Benutzung der Universität-Bibliothek zu Rostock vom 19. October 1840*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1846, nr 15, s. 116–117; nr 16, s. 121–125; nr 17, s. 128–133; nr 18, s. 137–139; nr 19, s. 145–149; nr 20, s. 153–156.

²³ *Reglement für die Königliche und Universitäts-Bibliothek zu Breslau (Vom 19. Mai 1815)*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1845, nr 13–17.

²⁴ K. Friese, *Geschichte der Königlichen Universitäts-Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1910.

²⁵ *Reglement für die Universitäts-Bibliothek (zu Bonn) vom 25. August 1819*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1845, nr 8, s. 57–61; nr 9, s. 65–69; nr 10, s. 72–77; nr 11, s. 81–85.

²⁶ *Reglement für die Bibliothek der Universität zu Halle. Vom 20. Mai 1823*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1845, nr 20, s. 155–157; nr 21, s. 161–164; nr 22, s. 169–174; nr 23, s. 177–180; nr 24, s. 189–191.

²⁷ *Reglement für die Königliche Bibliothek zu Königsberg in Preussen*, Königsberg 1823.

²⁸ *Reglement enthaltend die neuen Gesetze über dem Gebrauch der Königlichen Bibliothek [Universitäts-Bibliothek] zu Göttingen*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1846, nr 14, s. 107–108; nr 15, s. 113–116.

²⁹ *Instruction für die Geschäftsführung bei der akademischen Bibliothek zu Greifswald (Vom 18. November 1820)*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1845, nr 19, s. 145–149; nr 20, s. 152–155.

³⁰ *Verordnung für die Bibliothek der Grossherzoglichen Ludewigs-Universität zu Giessen*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1844, nr 21, s. 161–164; nr 22, s. 169–172; nr 23, s. 177–180; nr 24, s. 185–188.

³¹ *Benutzung der Bibliothek für die Universität Leipzig 1833*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1845, nr 6.

³² J. Petzholdt, *Adressbuch der Bibliotheken Deutschlands*, Dresden 1875.

³³ *Statut für die Benutzung der Königlichen Universitätsbibliothek in Tübingen*, Tübingen 1850.

³⁴ L. Buzas, *Geschichte der...*, Wiesbaden 1972.

³⁵ K. Bader, *Lexikon Deutscher Bibliothekare*, Leipzig 1925, s. 51.

³⁶ *Handbuch der Bibliothekswissenschaft...*, Leipzig 1933, s. 364–366.

³⁷ K. Friese, *Geschichte der...*, Berlin 1910, s. 85–98.

³⁸ Wysokość kary była zróżnicowana. Wahala się od 2 groszy w Lipsku do 5 srebrnych groszy w Bonn, Królewcu, Wrocławiu, w Erlangen – 12 krajcarów, w Giessen – 6 krajcarów, w Rostocku – 4 szylingi.

³⁹ Na czele biblioteki uniwersyteckiej stał zwykle nadbibliotekarz (Oberbibliothekar), jego „prawą ręką” był drugi bibliotekarz (der zweite Bibliothekar), oprócz tego dwaj niżsi urzędnicy biblioteczni zwani sekretarzami lub kustoszami. Do prac pomocniczych zatrudnieni byli studenci, np. do przepisywania kart katalogowych oraz służący do prac porządkowych. Tak wyglądała struktura zatrudnienia m.in. w bibliotekach pruskich. W mniejszych bibliotekach jak w Rostocku, Monachium personel składał się tylko z 2 osób.

⁴⁰ Nie ma go w statucie z 1850 r.

⁴¹ G. Leyh, *Die deutschen Bibliotheken...*, Wiesbaden 1956.

⁴² E. Zoller, *Die Bibliothekswissenschaft...*, Stuttgart 1846, s. 40.

⁴³ A. Ruland, *Die Göttinger Universitäts-Bibliothek und ihre Einrichtungen*, „Serapeum” 1860, nr 19, s. 289–295.

⁴⁴ *Geschichte der Göttinger...*, Göttingen 1937.

⁴⁵ Zob. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, ed. 2 ..., s. 354–437; E. Edwards, *Uebersicht der hauptsächlichsten Bibliotheken Europa's und der Vereinigten Staaten von Nordamerika*, „Intelligenz-Blatt zum Serapeum” 1848, nr 13–24; J.F.W. Koch, *Die preussischen Universitäten*, ed. 1–3, Berlin 1839–1840.